

İBRAHİM FATHALLAH ABDELFAH EL SAYED

Misir Ərəb Respublikası

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ ADLARIN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ərəb sözləri Azərbaycan, türk, fars dilləri ilə yanaşı, rus və başqa Avropa dillərində də mövcuddur. Hələ XIV-XVI əsrlərdə ərəb alimlərinin araşdırmalarında işlətdikləri onlarla söz latın dilinin vasitəsi ilə ingilis dilinə keçmişdir. Bir sıra ərəbizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə italyan, portuqal, fransız, holland, ispan və digər Avropa dillərindən daxil olmuşdur. Bu faktı əsas tutan S.S. Mayzel “Türk dilində ərəb və fars elementləri” adlı kitabında göstərir ki, Orta əsr türk-fars dillərinin lüğət fondunun 80%-ni ərəbizmlər təşkil edir. G.V. Verdiyeva “Fars dilinin söz yaradıcılığında ərəb məsdərlərinin rolu (I və II bab modelləri üzrə)” adlı kitabında göstərir ki, fars dilinin lüğət tərkibinə ən böyük təsir VII əsrdə ərəblər tərəfindən fəth edilən İran ərazisində yayılmış ərəb dili göstərib. Bəzi İran alimləri isə fars dilində fars və ərəb dilindən ibarət iki lüğət tərkibi olduğunu iddia edirlər [10, s. 17].

Vaxtilə ərəb dili Xilafətin ərazisinə düşən yerli xalqların dillərinə az və ya çox dərəcədə təsir göstərmişdir. Danılmaz faktdır ki, sözlərin alınma prosesi bütün dillərə xas olan qanunauyğun hadisədir. Dünyada yalnız öz sözlərindən ibarət dil yoxdur. Məlum olduğu kimi, təxminən VII -VIII əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycan dilinə ərəb sözləri daxil olmağa başlayıb [11, s. 13]. Ərəbist alim X.N. Əl-Abbasi “Azərbaycan dilindəki ərəb alınmalarının semantik lüğəti” əsərində Azərbaycanda yalnız ərəbcə danışan yerli türk sakinlərinin yaşadığı ərazilərin, məntəqələrin mövcudluğu barədə söz açır [9, s. 34].

“IX - X əsrlərdə Azərbaycanın, xüsusən Naxçıvanın Xilafətə daxil olan başqa Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi və möhkəmləndi. Azərbaycanda hazırda da bir sıra kənd, oba adları olduğu kimi saxlanılır. Bu adların dəyişməz elementini ərəb sözləri təşkil edir” [13, s. 12]. Məşhur şərqşünas tarixçi alim Z.M. Bünyadov “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı əsərində fəthlərin nəvə-nəticələri haqqında maraqlı fikirlər söyləyir. Alimə görə, bu məntəqələrin sakinləri özlərini *ərəb* adlandırırdı və türklərdən antropoloji, adət-ənənə, məşğuliyyət tərzində cəhətdən fərqlənmişlər ki, bu da onların sami mənşəli olduqlarını göstərir. Hətta onlar XIX əsrin ortalarına qədər öz aralarında pozuq – loru ərəb dilində danışmışlar” [8, s. 176].

Adətən alınmalar dildə əsas mənasını qoruyur, bəzənsə başqa mənə kəsb edir. Azərbaycan dilinə keçən bir qisim ərəb sözlərinin mənaları ya öz mənasını saxlamış, ya da dövrünün tələbinə görə daralmış və ya genişlənməmişdir. Bu prosesə hansı amillərin təsir etdiyini, hansı səbəb üzündən baş verdiyini müəyyənləşdirmək bu günə kimi mümkün olmayıb. Belə bir *keçid* dövrünü yaşayaraq, leksik mənasını dəyişən sözlər Azərbaycan dilini öyrənən ərəblər və ərəb dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün böyük

çətinliklər yaradır. Həmin məqsədlə bir qisim ərəb sözlərinin dilimizdə başqa mənə daşması faktlarını izləyərək araşdıraraq:

Cərimə (جرمة) – çağdaş ərəb dilində *cinayət* mənasında işlənir. Ancaq ilkin mənada *meyvənin*, xüsusən *xurmanın çəyirdəyi* kimi anlaşılr. XV-XX əsrin əvvəllərində isə Osman imperiyasının tərkibində olan ərəb ölkələrində cəza əvəzinə alınan pula *cərimə* deyilirdi:

Məs.: [dəfə"tu cərimə]– *cərimə /cəza əvəzi/ ödədim.*

Cərimə sözü türk dillərində *günah* kimi qəbul olunur" [9, s. 32-33]. Etibarlı dilçilik mənbəyində isə bu söz *pulla ödənilən cəza növü* kimi göstərilir[1, s. 545]:

Oğul,Rövşən, get buzov yiyəsini tap, buzovun cəriməsini ver, razı sal ("Koroğlu" dastanı).

Xiffət - خفة [xiffətu] – *yüngüllük, xəfiflik* deməkdir.

Bu söz fars dilinə ərəb dilindən keçsə də, özünü 4 mənada göstərir:

- 1) *xəfiflik, yüngüllük;*
- 2) *dərd, kədər;*
- 3) *yelbeyinlik;*
- 4) *pərtlik.*

Poetikliyinə görə zəngin olan fars dilində belə mənaların əmələ gəlməsi ərəb dilindən pərmik yolla köçürülmüş sabit söz birləşmələrinin semantikasi hesabına olmuşdur [10,s.40].

Baranov X.K. "Ərəb-rus lüğəti"ndə [16,s.228] خفة [xiffət] sözünün bir qisim söz birləşmələrində fərqli mənalarda istifadə olunduğunu təqdim edir:

- 1) خفة العقل [xiffətu-l-aql] – *yelbeyinlik; ciddi olmamaq;zirəklik, çeviklik, canlılıq;*
- 2) خفة اليد [xiffətu-l-yəd] – *əldən zirək, çeviklik, diribaşlıq;*
- 3) خفة الدم [xiffətu-d-dəm] – *iltifat, lütfkarlıq;*
- 4) خفة الروح [xiffətu-r-ruhi] – *güləruz, şad*

Ancaq Azərbaycan dilində *xiffət* sözü *fikir, dərd, qəm, qüssə* kimi anlaşılr:

Qaldı mən dilxəstəyə ancaq məlali xiffətin (S.Ə.Şirvani).

Yüzilliklər boyu fars mühitində olan Azərbaycan türkcəsinə bu söz,güman ki, həmin dilin vasitəsi ilə alınma ərəbizm kimi keçmiş, sifət kimi – *yüngül,mülayim, yumşaq* mənasında da işlənməyə başlamışdır:

İndi çöldə xəfif meh əsdiyi üçün hava bayaqkı qədər bürkü deyildi (İ.Əfəndiyev).

İdman إدمان [idmən]

- 1) *hər hansı bir əməlin təkrar edilməsi, asılılıq;*
- 2) *aludə olmaq.*

Məsələ:

إدمان على السكر [idmənu alə -s- sukər] – *sərxoşluq, sərxoşluğa vərdis etmək;*

إدمان على التدخين [idmənu alə -t-tədxin] – *çox siqaret çəkməyə vərdis etmək.*

Azərbaycan dilində bu söz Avropa mənşəli *sport* mənasında qavranılır. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində həmin söz təbəbətdə ilkin anlayışına uyğun olaraq, إدمان بدن [idmənu bədənin] *bədənin (möhkəm olması üçün) təkrar-təkrar hərəkəti* kimi qəbul edilmişdir. Təbii ki, həmin kəlmə Azərbaycan türkcəsinə bu semantik yöndə daxil olmuşdur:

Gündüzlər dərslərlə, idmanla, oynamaqla və sair işlərlə məşğul olaraq, belə məişətin ağırlığının bir o qədər hiss etmirdim (S.S.Axundov).

Çox maraqlıdır ki, ərəb dilində *idman sport, bədən tərbiyəsi* mənasında *riyaziyyat* sözü işlənir ki, bu həm də bir növ, ağıl gimnastikasi olan *riyaziyyat* fənni anlayışını verir.

Kasıb كاسب [kəsib] sözü ərəb dilində sətirəlti *tapan, əldə edən, qazanan* mənalarında işlənir:

كاسب المال [kəsibu-l-məli] – *var-dövlət sahibi;*

كاسب العلم [kəsibu-l-İlmi] – *elm sahibi,öyrənən;*

كاسب الإثم [kəsibu-l-ismi] – *günah sahibi, günahkar.*

İraq dialektlərində bu söz *öz ruzisini alın təri ilə qazanan şəxsə* deyilir.

Fars dilində *kasıb* sözü *xırda alverçi, sənətkar,əməkçi* mənası daşıyır [4, s. 612].

Azərbaycan türkcəsində isə bu söz *heç bir şeyə sahib olmayan, ehtiyacı olan, fəqir* mənasında işlənən ümumişlək sozlərdəndir. Göründüyü kimi, *kasıb* sözü mənasını kəskin dərəcədə dəyişərək, nədənsə orijinal dilə əks olan yeni mənada Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur:

Kasıbdı, bayquşdu, yoxdu bir zadı,

Heyif zəhmətinə,haqqı-sayına (Aşıq Ələsgər).

Qənim غنيمه [ğanim / ğanimə] bir-birinə yaxın üç mənə verir:

- 1) *qənimət*;
- 2) *asan qazanc*;
- 3) *hərbi qənimət*.

Məsələn: غنيمه باردة [ğanimə bəridə] – *zəhmətsiz, asan qazanc* bildirir.

Azərbaycan dilində *qənim* sözü *düşmən* mənasındadır. Eyni kökdən əmələ gələn *qənimət* sözü orijinala uyğun gələrək, *qazanc, hərbi qənimət, trofey* mənasında istifadə olunur. Azərbaycan dilində bu söz *təsədüfən ələ keçən və bir daha ələ keçməsi mümkün olmayan, göydəndüşmə tapılan bir şey* anlayışı qazanaraq, semantik cəhətdən şəxələnməmişdir [5, s.11].

Lüğət لغة [lüğa] üç mənada özünü göstərir :

- 1) *dil, danışiq*;
لغة الضاد [lüğatu-d-dad] - *ərəb dili*;
اللغة الفصحى [əl-luğatu-l-fuşha] - *ədəbi dil*

- 2) *söz, təbir, leksikologiya*:

كتاب اللغة [kitabu-l-luğati] - *lüğət* (hərfi mənada: *dil kitabı*)

Azərbaycan dilində *lüğət* *əlifba sırası ilə tərtib olunmuş, izahlı və ya başqa dildə tərcüməsi verilmiş kitab* kimi qəbul olunur.

Məğrur مغرور [məğrur] sözünün üç orijinal mənası var:

- 1) *valeh edilmiş, heyran olmuş*;
- 2) *aldadılmış*;
- 3) *lovğa, şöhrətpərəst*.

Azərbaycan dilində bu söz bəzən ərəbcədə olduğu kimi *lovğa*, hətta *təkəbbür, iddialılığa* yaxın mənada işlənsə də, əsasən *vüqarlı, öz ləyaqət və üstünlüyünü hiss edən insan*, kimi anlaşılar:

Alp Arslan ,o məğrur insan,
Geri dönmüş sanırım, Ceyhundan (H.Cavid).

Mənfi منفي [mənfi] iki mənə daşıyıcısıdır:

- 1) *sürülmüş, sürgünə göndərilmiş, sürgün edilmiş*;
- 2) *rədd edilmiş, inkar edilmiş*.

Azərbaycan türkcəsində bu sözün orijinal dildəki iki mənasına daha yaxın semantikasından istifadə olunur. Ancaq *mənfi* sözünün Azərbaycan dilində mənası genişlənilib:

- 1) *gözlənilən nəticənin əksi* (məs.: *mənfi rəy, mənfi nəticə*);
- 2) *sıfırdan az olan sayların mənfi hesab olunması* (riyazi anlayışda).

Məsələn, mənfi kəmiyyət kimi sıfırdan aşağı olan hava temperaturunu göstərmək üçün işlədilir: *mənfi 3 dərəcə /soyuq/*

Nazir ناظر [nazir] - ərəb dilində bu söz bir neçə mənada istifadə olunur:

- 1) *müşahidə edən, nəzarət edən*;
- 2) *müdür*;
- 3) *tamaşaçı*;
- 4) *nəzarətçi, müfəttiş*.

Azərbaycan dilində isə bu söz *nazirliyə rəhbərlik edən şəxs* anlayışı verir.

Azərbaycan türkcəsində bu söz əsasında yer bildirən -lik şəkilçi ilə *nazirlik* sözü yaranmışdır ki, bu da Dövlət idarəsinin hər hansı bir sahəsinə rəhbərlik edən mərkəzi hökumət orqanı, habelə həmin idarənin yerləşdiyi binanı bildirir..

Rəşadət رشادة [raşada] iki mənada işlənir:

- 1) *ovucun içi böyda daş*;
- 2) *döğru yol* (məcazi mənada).

Azərbaycan dilində isə bu söz çox fərqli mənalarda anlaşılar:

- 1) *igidlik, qoçaqlıq*;
- 2) *zülmə qarşı düzgün yolla gedən*;
- 3) *başçı*;
- 4) *ağıllı, tədbirli*.

Məsələn:

Ələsgər ağanın bu rəşadəti usta Ağabalanın yadından heç vaxt çıxmazdı (Y.V.Çəmənəzəminli).

Heç kəs qorxudan gedib (qaçaq mal) gətirə bilmir, məgər harda bir rəşid və qoçaq adam cürət edib bir yük, iki yük çıxara bilər? (M.F.Axundov)

Qabaqkı arvadı da rəşid idi, indiki arvadı da qoçaqdır (Ə.Vəliyev).

Sədaqət صداقة [sadaqa] iki mənə daşıyıcısıdır:

- 1) *dostluq* ;
- 2) *həqiqətən / ürəkdən/ sevmək*.

Məsələn:

علاقة الصداقة [alaqa-s-sadaqa] – *dostluq əlaqələri*.

Azərbaycan dilində bu söz *dostluqda, məhəbbətdə dəyanət* mənəsi ilə yeni semantik çalar qazanıb:

O, yoldaşına həmişə sədaqətli olmuşdur (Ə.Vəliyev).

Səfalət – سفالة [səfalətun] – *rəzalət, rəzillik, alçaqlıq, əclafliq* mənəsində işlənir.

Azərbaycan dilinə keçən bu söz *son dərəcə ehtiyac, sıxıntı* mənəsində nitqdə yer tapıb:

(Zeynal): "*Mən əvvəlki səfil və rəzil həyatdan tamamilə əl çəkib, sənə tərəf gəlirəm*" (S.Hüseyn)

(Qutluq): "*Sən də məni məhv et, rica edirəm. Məni bu səfil həyatın əlindən qurtar*" (M.S.Ordubadi).

(Cavanşir bəy Dilarəyə): "*Sən o səfil rəssamdan əl çək!*" (Ə.Məmmədخانlı)

Səyahət سياحة [səyahə] – dedikdə ərəblər *bataqlıq ərazisi* nəzərdə tuturlar. *Gəzinti, səyahət* mənalı söz isə سياحة [siyahə] kimi tələffüz olunur. Ərəb dilində bir sözün yazılışı bəzən iki, hətta üç cür tələffüz oluna bilər.

Azərbaycan dilində isə bu əsasən *xaricə səfər etmə* mənəsini verir [6,s.27]

Mən imkanım olan kimi dünya səyahətinə çıxacağam (Ə.Məmmədخانlı).

Dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində lüğət tərkibi genişlənir. Donor dildən keçən sözlər bəzən mənəsini dəyişərək, yeni mənə kəsb edir. Coxmənalı sözlərin bir və yaxud bir neçə mənəsi başqa dilə keçir və həmin mənələrdən biri önə çıxır.

Ərəblər VII əsrdə dili və İslam dini ilə yanaşı, Azərbaycanın bütün ictimai sahələrinə təsir göstərmişlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, Kitab Klubu, 2006, 300 s.
2. Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, Kitab Klubu, 2007, 321
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2 hissə), Bakı, Elm, 2012, 392 s.
8. Bünyadov Z.B. Azərbaycan YII-IX əsrlərdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
9. Əl-Abbasi X.N, Əl-Abbasi N.X Azərbaycan dilindəki ərəb alınmalarının semantik lüğəti. Bakı, N print studiya, 2015, 348 s.
10. Əl-Abbasi X.N Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişikləri, Bakı, Bakı Universiteti, 2003, 195 s.
11. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi (2 cildə), I cild. Azərbaycan Tərcümə mərkəzi, Bakı, 2007, 660 s.
12. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 440 s.
13. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2 hissə), Bakı, Elm, 2012, 476 s.
14. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 416 s.

Ərəb dilində :

15. لمنجد في اللغة. دار المشرق (المطبعة الكاثوليكية) ص.ب: 946، بيروت- لبنان، 984 ص

Rus dilində:

16. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь Москва, Русский язык, 1985, 944 с.
17. Шарбатов Г.Ш. Арабско-русский учебный словарь. Москва, Русский язык, 1981, 1076 с.

İnternet resursları:

18. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/>
19. <https://pandia.ru/text/78/152/100646.php>

Açar sözlər: Azərbaycan dili, alınmalar, ərəb mənşəli adlar, semantik şəxələnmə, fərqli mənə.

Ибрагим Фатхаллах Абделфатах Эльсаед /Египет/

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЁН АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Создание победоносного Арабского халифата, знаменосца ислама, повлияло на историю Востока в целом, и Азербайджан стал частью этого халифата на рубеже VII-VIII веков.

В связи с исламизацией местного населения многие арабские слова были включены в азербайджанский язык, и в последующие века, наряду с наукой, религией и шариатом, получили широкое распространение среди людей разного ранга.

Лингвистические факты показывают, что заимствования из арабского языка, хоть и не полностью отражающие конкретные арабские звуки, вошли в азербайджанский язык в своем значении, большая часть которых используется, в основном, как общеупотребительные слова. А в некоторых случаях они приобрели новые смысловые оттенки. Поэтому некоторые производные слова арабского происхождения, имеющие одинаковую структуру, содержат либо близкие, либо совершенно разные значения.

Ключевые слова: заимствования, имена арабского происхождения, семантическое расширение, различное значение.

İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed (Egypt Arabic Republic) THE LEXICAL FEATURES OF THE NAMES OF THE ARABIC ORIGIN IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The Azerbaijani language, like any other language, is an important part of the existence and national identity (wealth) of the people, embodying itself the history of its development and the past stages of the private development.

The creation of the conqueror of the Arab Caliphate, the standard-bearer of Islam, influenced the history of the East as a whole, and Azerbaijan became a part of this caliphate at the beginning of the VII-VIII centuries.

In connection with the Islamization of the local people, many Arabic words were included in the Azerbaijani language, and in subsequent centuries, along with science, religion and Sharia, they spread widely among the people of different ranks, became living language and for its using passed to the vocabulary of the language.

The Linguistic facts show that borrowings from the Arabic language, although not fully reflecting specific Arabic sounds, entered the Azerbaijani language, most of them are used mainly as common words and in some cases, they acquired new semantic shades. Therefore, though some borrowings of Arabic origin have the same structure, however as stated by semantics of them these words contain either close or completely different meanings thus such words are the same for the form structure but they differ from their meanings.

Keywords: the Azerbaijani language, borrowings, the names of the Arabic origin in the Azerbaijan language, a semantic branch, diverse meanings.